

Furthermore, the symbolic nature of language contributes to the construction of meaning in social and cultural contexts. Language does not merely describe the world; it actively shapes how individuals interact with it. Through the use of symbols, language enables the creation of shared understandings, collective memories, and cultural identities. As language evolves, it reflects changes in society, incorporating new symbols to represent emerging concepts, technologies, and social structures [5].

CONCLUSION. Language is far more than a tool for everyday communication it is a symbolic system that allows humans to represent, organize, and interpret their experiences. Through symbols, language makes abstract thought and complex social interaction possible. It enables individuals to express emotions, conceptualize the future, and reflect on the past, all through a system of signs. Language's symbolic nature is not static it adapts and evolves, reflecting the dynamic relationship between society, culture, and cognition. Understanding language as a symbolic system is essential for appreciating its role in human life, as it shapes how we think, communicate, and understand the world around us. Language is much more than just a way to talk to each other it's a powerful system that helps us make sense of our world. By using symbols, language allows us to think in abstract ways, connect with others, and navigate complex social situations. It gives us the ability to express our feelings, imagine the future and reflect on our past experiences all through the use of signs and symbols. What's even more fascinating is that language is always changing. As society and culture evolve, so does the way we communicate, reflecting the shifting ideas, values, and technologies that shape our lives. Understanding language as a symbolic system helps us appreciate its crucial role in how we think, how we interact with one another, and how we make sense of everything around us. It's a system that not only allows us to communicate but also shapes the very way we understand and experience the world.

References:

1. Chandler, D. (2007). *Semiotics: The Basics* (2nd ed.). Routledge.
2. Evans, V. (2009). *How Words Mean: Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction*. Oxford University Press.
3. Gee, J. P. (2014). *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method* (4th ed.). Routledge.
4. Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. I. M. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar* (4th ed.). Routledge.
5. Tomasello, M. (2010). *Origins of Human Communication*. MIT Press.
6. Yule, G. (2020). *The Study of Language* (7th ed.). Cambridge University Press.

DÚRKINLESKEN DIDAKTIKALÍQ QOSÍQLAR

Óteshov Berdaq Bazarbaevich
QMU magistranti

Dúrkin qosıqlar janrlıq, idea-tematikalıq, mazmunlıq, formalıq jaqtan bir neshe shuwmaqlardan turatúgın poetikalıq forma bolıp esaplanadı. Dúrkinler belgili maqset penen bir pútnlikke birlesedi. Dúrkin teoriyalıq principleri haqqında ilimpaz M. Orazımbetova óz miynetinde arnawlı izertlegen. Onıń principlerin islewde jáhán ádebiyattanıwı iliminiń jetiskeliklerinen, izertlew jumıslarınan paydalanǵan. Sóz etilip atırǵan dissertaciyada ilimpaz dúrkin haqqında: «Dúrkin áyyemgi Greciyada cıkl (kuklos-krug, koleso, yaǵnıy sheńber, dóńgelek) sózinen kelip shıqqan bolıp qanday da bir waqıyalardıń sheńber ishinde sáwleleniwı túsiniledi», [2-12] - dep, dúrkin sózine sıpatlama berip ótedi. Ilimpazdıń aytıwınsha, lirikalıq qaharman ishki oy-tolǵanısların, ishki sezimlerin dúrkin quramındaǵı qosıqlar arqalı tolıǵıraq, keńrek sáwlelendiriw múmkinshiligine iye boladı. Durısında da, shayır dúrkindi belgili bir maqsette ya formalıq ya mazmunlıq tárepten bir tutas sheńberge

jámleydi. Máselen, qaraqalpaq ádebiyatında Marat Qarabaevtín «Júregim meniń» dúrkin qosıqlarında shuwmaqlar hám formalıq (14 shuwmaq, 4+4+4+2 qatarlı, eń soǵısı magistral sonet h.t.b) hám mazmunlıq (insan júregi haqqında) jaqtan bir liniyaǵa birikkenligin kóremiz. Yaǵnıy, hámme elementler birgelikte jámlenip, belgili bir pútinlikti payda etken. Biz sóz etpekshi bolǵan didaktikalıq mazmundaǵı dúrkin qosıqlar idea-tematikalıq, mazmunlıq jaqtan birikken dúrkinler bolıp esaplanadı. Joqarıda atı atalǵan ilimpaz bunday formadaǵı qosıqlardı idea-tematikalıq, janrlıq hám formalıq táreplerinen birigiwin atap ótken hám didaktikalıq mazmunda lirikalıq dúrkinlerge de óz aldına dıqqat awdarǵan. Keyingi dáwir qaraqalpaq ádebiyatında Sh.Seytov, T.Sársenbaev, T.Qabulovlardıń dóretiwshiliginde sóz etilip atırǵan janrdıǵı dúrkin qosıqlar bar. Sh.Seytovtın «Jollar» (1987) toplamında «Uım, saǵan aytaman!» dúrkini, T.Sársenbaevtın «Shabıwıl» (1989) toplamındaǵı «Uım, saǵan aytaman...», T.Qabulovtın «Uıma úsh násiyat» dep atalatuǵın dúrkin qosıqlar bar. Olardıń dúrkin qosıqlarınıń tiykarǵı birliğin mazmunında ekenligin kóremiz. Kópshiliginde shayırlar óz perzentlerine múráját etiw arqalı olarǵa ózleriniń ákelik aqılların, tileklerin bildiredi.

Jazıwshı, awdarmashı hám shayır Shawdırbay Seytovtın «Jollar» (1987) toplamında engizilgen didaktikalıq dúrkinler basqa dúrkinlerden ayırıqsha. «Uım, saǵan aytaman!» (1984) dep atalatuǵın qosıq eki bólimge ajralǵan bir pútinlikke, yaǵnıy dúrkinge jámlengen. «Násiyhat» degen birinshi bóliminde shayırdıń didaktik mazmundaǵı qatarları hám sonıń menen birge filosofıyalıq pikirlewleri de seziledi. Qosıqtı oqıǵan hár bir oqırmandı lirikalıq qaharman óz halatına túsiriwge májbúrleydi. Birden-aq adamdı qandayda bir oy-tolǵanıslar jetegine alıp ketedi. Lirikalıq qaharmannıń kewil dúnyasın qayǵıǵa salıp atırǵan ruwhtın pásligi, qalb kórligi, muzlawı, insanlardıń jatlasıwı hám basqa da adamgershilik, insaniyılıq paziyetlerden uzaqlap baratırǵan jámiyet kóz aldına elesleydi. Shayırdıń aytıwınsha, hátte gúbelekler de bir-birin túsniw qosıladı, qumırı óz jubınan ayrılса da oǵan ómirinshe opadar, sadıq bolıp qalbi menen birge jasay aladı:

Túsinisip juplasar hátte gúbelek
Qumırı tak óter joytsa jubayın!
Tilsiz túsiniser
Eki gúnelek,
Pámi gúnelekten,
Saqlan udayım! [3-72]

Tilsiz gúnelekler sóyley almasa da basqasın túsinedi, al pámi gúnelek degen qanday? Pám bul hámmede bola bermewi múmkin. Sebebi, ol tek bilim, tájriybe, kópti kórgenlik, mártebe menen jetkiliksiz. Pámli insan hám ruwlıy, hám aqlıy salamat adam. Ol aql, qalb tazalıǵı, pikirlew uqıbı bar jerde ǵana boladı. Ol joq jerde sózdıń qádir-qımbatı joqlıqqa ushıraydı. Sonlıqta shayır «pámi gúnelekten» saqlanıwǵa úndew qıladı. Insannıń mańlayındaǵı eki shamshıraǵı (shayır tilinde jáwhar – Ó.B) janıp turǵanı menen kókirgindegi shıraǵı janbasa onıń ómirdi tanıwı, túsiniwı, seziniwı qıyın. Oндаy adam eger joldasın bolsa bir ómirlik pushaymanlıqqa, ókinishke sebep boladı, ómirin «dozaq pechi»ne (metafora) megzeydi. Sonlıqtan shayır ómirde shın súye alatuǵın, muhabbat degen pák sezimdi, shańaraq degen muqaddes túsinikti, ómir degen ullı sıylıqtı qádirlep biletuǵın, túsinpaz adam menen ómir jolın bir qılıwlıqtı tileydi, óz ákelik sezimleri menen násiyhat beredi. Joqarıda kórip shıqqanıımızday, Sh.Seytovtın bul qosıǵında da basqa dóretpelerindegi sıyaqlı ótkir qıyal, sezimniń joqarı templeri, tereń mazmun seziledi. Ákeniń balasında qılıp atırǵan aql-násiyhatları úlken ómirlik tájriybeden, bilimnen, turmıs shınlıǵınan kelip shıqqanlıǵı bayqaladı.

Shayırdıń usı toplamına kirgizilgen «Ákem Qazaqbay Seytovtın yadımda qalǵan aqıllarınan» (1987) dep atalǵan qosıǵı bar. Qosıq kólemli bolıp shayır tárepinen qatar tártipte toǵız bólimge bólingen. Hár bir bólim formalıq ayırmashılıqqa iye. Geybirewleri shuwmaqqa bólinbegen eki-úsh bántten turatuǵın qosıq qatarlarınan ibarat, geybirewleri terme-tolǵaw formasında berilip, barmaq hám erkin ólshemlerde jazılǵan. Avtor tárepinen bul qosıqqa dúrkin ataması berilmegen biraq ol dúrkinniń talaplarına juwap bere aladı. Bul haqqında ilimpaz M.Orazımbetova: «Shayır tárepinen shıǵarmaǵa dúrkin aydarı taǵılmaǵanı menen, bul shıǵarmanı dúrkin qosıqlarına kirgiziwge boladı. Áke tárepinen

perzentine aytilğan násiyatları óz aldına turıp ta tereń mazmunlı didaktikalıq shıǵarma bola aladı hám toǵız násiyatı arasında bekkem kompoziciyalıq baylanıs bar» [2-99], - dep jazǵan edi. Qosıqladıń hár biri óz aldına turıpta tereń mánige iye, álbette. Biraq bir qosıqqa jayǵaspay qalǵan pikirlerdiń erkin dawam ettirilip, shayırdıń neni oqıwshıǵa jetkermekshiligi, pikirdiń jıynaqlıǵı sıyaqlı tárepleri menen dóretiwshi shayır dúrkin qosıqlar arqalı ele de keń múmkinshiliklerge iye bola aladı. Sonlıqtan shayırlar bunday mazmundı kompleksli jetkeriw uqıbına iye formalardan paydalanadı.

Sh.Seytovtıń bul dúrkinin birinshisi qosıǵı 7 buwınlı, shubırma qatarlardan (termetolǵawlardaǵıday) ibarat. Qosıqtıń mazmunına keletuǵın bolsaq, áke óz balasınıń jaqsı ómirlik joldas ózi tańlawın qáleydi. Tórtinshi bólimge kelip shayır «Jamannan qash» degen xalıq danalıǵın alǵa súredi. Biraq bul danalıqtı shayır ózinshe qayta islep, dóretiwshilik qatnas penen jańa mazmun menen bayıtqan:

- «Qash yamannan, qash!» degenge,
Yamannan qashpaq kerek emes,
Yaqshı bolǵın kelse egerde,
Yamannan qashpaqlıq-hám
Yaqshılıqtan dárek emes!
«Qashpa!» demeymen,
Qash yamannan!
Awlaqqa ılaǵıp qa-ash!
Liykin, may quyıp samal tamanınan,
Bir shırıp jaǵıp qash!..[3-57]

Jamannan qasha bersek onıń menen kim gúresedi, sol jamalıqtı kim toqtadı. Sonlıqtan, áke perzentin onıń menen gúresiwge shaqıradı. Shayırdıń jáne bir sheberligi sonda, násiyatshınıń til ózgesheligin saqlaǵan. Sebebi bul násiyatlardı shayır óz ákesinen esitkenleri ekenligin aytqan edi. Xalqımız arasında eskilerdi kórgen, jası úlkenlerdiń tilinde xalqımızdıń erterektegi til ózgeshelikleri bayqaladı. Olar kóbinshe «j» hám «y» fonemaların awıstırıp qollanadı, yaǵnıy, yaqshı, yaman, yol, yigit h.t.b. Bulardı shayır esapqa alǵan. Dúrkin usılay hárqıylı mazmundaǵı qosıqlar menen dawam etip kete beredi, «besinshisinde alǵa umtılp jasawdı; altınshısı ómirde sóyler sóziń bolıwın, shayırlıq atqa múnásip bolıwın; jetinshisinde eki júzli dostan jıraq júriwdi, dostı-dushpandı ayırıp biliwdi: segizinshi násiyatında omir haqqında filosofiyalıq pikir jámlense, toǵızınshı násiyatı «Ómir kitabı» haqqındaǵı tereń mazmunlı pikirlerden ibarat» [2-99]. Biz kórip ótken Sh.Seytovtıń bul dúrkin qosıqları basqa shayırlardıń dúrkinlerine salıstırǵanda ózgesherik. Onda mazmun menen birge formanıń da ráń-bárenligi bar.

Biz misalǵa tarqan qaraqalpaq xalqınıń belgili shayırları túrli janrlarda, temalarda shıǵarmalar dóretken. Al sonıń ishinde didaktikalıq mazmundaǵı qosıqalardıń da bolıwı bul janrdıń házirgi jámiyettegi áhmiyetin bildiredi. Sebebi hár qanday insan ózi jasap ótken ómirinde kórgen qıynshılıqların hám kórgen yamasa islegen qáte-kemshiliklerden juwmaq shıǵarıp, basqalardıń bul nárselerden awlaq bolıwın qáleydi. Zamanlar, adamlar ózgere beriwi múmkin biraq insanıyılıq, jaqsı mine-qulıq ózgermewi tiyis, al onı saqlawshı tiykarǵı qurallardıń biri - bul ádebiyat. Didaktika bolsa ádebiyattıń (sonıń ishinde poeziyanıń) qıpsalanbastan, artıqsha boyawlısız, tuwrıdan-tuwrı jaqsılıqqa jol siltewshi janrı bolıp esaplanadı. Sebebi onda kóbirek aqıl yaǵnıy racionallıq dúnyanı tanıw basımraq boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Қабулов Т. Таңдамалы қосықлары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2009-ж.
2. Оразымбетова М. Қарақалпақ поэзиясында лирикалық дүркінлердің поэтикасы. Нөкис, 2021-ж.
3. Сейтов Ш. Жоллар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987-ж.
4. Сәрсенбаев Т. Шабыўыл. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989-ж.

5. Falsafa (kollektivlik kitap). Toshkent, «O'qituvchi» NASHRIYOY-MATBAA IJOD UYI, 2005

SHÁRYAR DRAMASÍ HÁM DÁSTANÍ ORTASÍNDAGÍ ÓZGESHELİKLER

Qádirniyazova Nargiza Keñesbay qızı

Berdaq atındaǵı QMU magistrantı

Malika Palimbetova Jańabaevna

Berdaq atındaǵı QMU filologiya ilimleriniń filosofiya doktori

Qaraqalpaq xalqı uzaq waqıtlar dawamında turmıstıń hár qıylı tarawınan iri dástanlardı dóretken. Solardıń biri sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar bolıp esaplanadı. Álbette, sociallıq turmıs temasına arnalǵan dástanlarda da qaharmanlıq hám liroepikalıq waqıyalar jiýi ushırasıp otıradı. Degen menen sociallıq turmıs sharayatlarınıń basım súwretleniwi menen qaharmanlıq yamasa liroepikalıq dástanlardan parq penen ayırılıp otıradı. Mısalı, «Sháryar» dástanı «Gárip ashıq» dástanınan qalay ayırılса, al «Sháryar» dástanı óziniń ózgeshelikleri menen joqarıdaǵı eki dástannan da bólinip turadı. Sonlıqtan «Sháryar» tipindegi «Shiyrin Sheker», «Qanshayım», «Meńliqal», «Zarlıq-Muńlıq» qusaǵan dástanlardı sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar dep júritemiz. Bul toparǵa kiretuǵın dástanlar haqqında geypara pikirler de jarıqqa shıqtı. Bulardıń ishinde «Sháryar» dástanı ayrıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Dástan syujet qurılısı, til qurılısı jaǵınan qaraqalpaq dástanlarınıń ishindegi eń sulıwlarınıń birewi «Sháryar»dıń atqarılıwınıń eń jaqsı úlgielerin bergen Nurabılla jıraw mektebine kiretuǵın, Nurabıllanıń shákirti Qulamet jıraw, Nurabıllanıń balası Esemurat jıraw, Óteniyaz jırawlar ekenin aytıw kerek. Óteniyaz jıraw «Sháryar» dı Erpolat jırawdan úyrengen. Erpolat jıraw, Ábdirasúwli jıraw Nurabıllanı eń birinshi shákirtlerinen esaplangan. Solay etip «Sháryar» dástanınıń qolda bar variantlarınıń Nurabılla jıraw úlgi si tiykarında kelip jetken.

Ózbekstan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasınıń qol jazbaları qorında «Sháryar» dástanınıń E.Shamuratov tárepinen jazılǵan Qulamet jıraw variantı, X.Tájimuratov, K.Ábibullaev tárepinen jazılǵan Ábdireyim jıraw variantı, Esemurat, Óteniyaz, Qıyas, Jumabay jıraw variantları bar. Bul variantlar Rámbergen Xojamuratov, Qabil Maqsetov, Qalbay Mámбетnazarovlar tárepinen 60-jıllarda jazılǵan. Dástanınıń Qulamet jıraw variantı 1959 - jılı Nókiste qaraqalpaq tilinde basılıp shıqtı. 1971-jılı S.Severcev awdarmasında bul variant rus tilinde basılıp shıqtı. «Sháryar» dástanı taza awızeki dóretpе болмай nusqalar tiykarında awızeki variantları payda bolǵan bolsa kerek. Kóp ǵana baqsı-jırawlardıń xabarlawına qaraǵanda, «Sháryar» dástanınıń jazba nusqaları bolǵan. Al geypara maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda ol kitap formasında XVII ásirdiń aqırı, sonday-aq XIX ásirde Qazan, Ufa baspalarında «Qıssayı Gúlchehra» degen at penen basıp shıǵarılǵan hám xalıq arasında taratılǵan. Qaraqalpaq jırawları «Sháryar» dástanınıń tákirarlanbaytuǵın tıp nusqaları sulıw versiyasın dóretken. «Sháryar» dástanınıń tiykarǵı mazmunınıń qalıplesiwinde, kórkemlik ózgesheliginiń jasalıwında XIX ásirde ótken ataqlı jıraw Nurabıllanıń xızmeti ayrıqsha bolsa kerek.

«Sháryar» dástanınıń waqıya dáwiri orta ásir dáwirlerine tuwra keledi. Bul dástanınıń tiykarǵı ózeǵin quraǵan menen onda júdá erte zamanlar menen baylanısıp ketken periler, qullar, duwa, adamlardıń tas bolıwı, tiriliwi, taǵı basqa tolıp atırǵan tábiyattan tıs waqıyalardıń súwretleniwi orın alǵan. Bular dástanınıń uzaq dáwirlik waqıya baylanısların óz ishine alatuǵının kórsetip turadı.

«Sháryar» dástanınıń syujetlik qurılısında kóp ǵana basqa qaraqalpaq dástanlarındaǵıday usaslıqlar bar. Sonday-aq «Sháryar» da qaraqalpaq xalıq erteklerinde jiýi ushırasıp otıratuǵın qıyalıy hádiyseler: balalardıń qayran qalarlıq tuwılıwı, olardıń kekilleriniń altınнан bolıwı, birewi kún, birewi ay bolıp kórinıwi, balalardıń, suw astında ólmewi, mástan kempir, patshanıń zulım hayalları, suwdıń tastıń, sheldiń sóylewi, haywanlarǵa til pitiwi, jılanlardıń adam kelbetine keliwi, jer astındaǵı patshalıq, adamnıń duwası menen qalalardıń kóship júriwi bayqaladı. «Sháryar» kóp ǵana erte k hám dástanlardıń dóreliw usıllarınan paydalanılıp, qaraqalpaq jırawları tárepinen bir neshe júz jıllar dawamında jetilistirilgen shin mánisindegi xalıq poeziyasınıń úlgi si. «Sháryar» dástanınıń ideyalıq